

Славка Керемидчиева, Кармен Смедовска

СЛОЖНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА В СЪРТСКИЯ ГОВОР

Историята на възникването на сложните форми на славянските прилагателни имена води началото си от праславянски. Теориите, които тълкуват значението и функциите на тези формации, получени чрез прибавяне на стари показателни местоимения *i*, *ia*, *iu* към именната основа на прости прилагателни имена, са няколко. Едни учени свързват възникването на сложното склонение с необходимостта да се разграничи парадигмата на прилагателните от парадигмата на съществителните имена, тъй като, както е известно, простите прилагателни имена са се скланяли като съществителните по *o-* и *jo-* основи¹. Други изследвачи свързват появата на тези сложни форми с възможността за морфологично разграничаване на тяхната атрибутивна от сказуемната им функция². Най-многобройни са привържениците на теорията за изразяване на определеност чрез сложната форма за разлика от простата³. К. Мирчев също приема, че "сложните форми на прилагателните имена са имали значение на определени форми, които по смисъл са били близки до днешните членувани прилагателни *новият, новата, новото*"⁴.

В съвременния български език остатъци от някогашните сложни прилагателни имена се откриват само при прилагателните от мъжки род: най-често в звателна форма – *мили, драги, скъпи* и под.; в топонимични названия – *Черни връх, Бели Осъм, Зли дол* и под.; в някои собствени имена – *Чардафон Велики, Свети Иван* и под.; а редовно и при прилагателни със стара наставка *-скъ-* *градски, български* и под., където запазването им е продиктувано от фонетични причини.

Днешните български говори пазят (за разлика от книжовния език) по-многобройни остатъци от някогашните сложни прилагателни имена. Особено богати в това отношение са архаичните мизийски диалекти. Л. Милетич⁵ изнася единични примери от най-чистия и старинен мизийски диалект, т. нар. с ъ р т с к и г о в о р в Провадийско: *царский син, чесний кръс, свинский кебап, божий*.

Л. Милетич специално отбелязва, че тези сложни форми функционират като нечленувани: *чесний кръс нам'ариа* (Преслав, Шуменско), *имало ф тайъ черквъ чесний кръс* (Черковна, Провадийско), *свинский кебап йадъх* (Шумен), *той бил царский син* (Шумен), *дал ъ елмазени пръстен* (Шумен), *инаквъй чл'ак ъе тос* (Каспичан). Според Л. Милетич, за да функционират като определени, запазените сложни форми получават нов член *-о*: *добрийо, гол'амио*.

В по-ново време М. Сл. Младенов изследва членуваните прилагателни на *-ий* в североизточните говори, като установи тяхното значение на определени форми⁶. Той отбеляза, че наред с тези форми "се срещат и други прилагателни на

-ий, за които не може категорично да се твърди, че са членувани форми, а и употребата им в определен контекст не позволява те да се схващат като прилагателни с детерминирано значение⁹. С изнесения материал М. Сл. Младенов всъщност опровергава някои предишни схващания, според които прилагателните форми на -ий “в народния език... не се употребяват като определени, а още по-малко имат своята основа като неопределени”⁸.

В резултат от проучването на диалектната система на мизийския пожаревски говор Ив. Кочев също изнася редки случаи на самостоятелна употреба на формите на -ий като определени: *с иди́н кра́к убѹт – з дру́гий бо́с; т'а къшл̀а бѣше ут най-ранни́й ду най-късни́й ими́и*⁹.

Тъй като в този североизточен диалект много повече на брой са случаите, когато подобни формации се схващат като неопределени и затова допълнително получават членна морфема -у (*да́й ми ут дру́гийу кра́й*), Ив. Кочев вижда в едновременното им съществуване запазен междинен архаичен етап към оформянето на категорията определеност¹⁰. Действителното положение, че само след съпоставката на диалектните с аналогични синтактични книжовни конструкции участващите в тях форми на -ий могат да бъдат схванати като определени или неопределени, както и лексикализиращият характер на явлението, дават основание на учения от съвременен гледище да определи като двойствен характера на тези форми, т. е. те са колкото определени, толкова и неопределени¹¹.

Надяваме се, че с изнасянето по-долу на нов материал от старинния съртски говор на провадийското село Кривня, събран от нас на терена през лятото на 1995 г., ще хвърлим допълнителна светлина върху това интересно диалектно явление.

Наличието на сложни прилагателни на -ий в говора прави веднага впечатление на изследвача. В синтактичните диалектни конструкции, в които са включени, те най-често могат да бъдат възприети като членувани:

Червѹишо ѿе гла́вний мо́зък. На сѣтний дѣн, кату ги испѹх а̀пчетата, ми ста̀на ло́шу. Да́дуф му ѿ пр'а́нний дѣн, кат ра́бутеше на луз'а̀та. Най-до́лний рѣт ѿма дв'ѣ снѣмки на па́м'етнико. На ц'а́лий грѣп но́сева ч'а́нти.

Старата сложна форма в този говор може често да бъде открита и при редица редни числителни имена и при местоимения:

Пѣ фто́рий дѣн на Вели́кден с'а́куй с но́ва ро́ба. На тре́тий дѣн къдѹт пѣта. Пѣ тре́тий дѣн, кът дѹгат лу́сата, ме́сит пѣта. На́ший че́сѣн но́гу угур'а̀.

В други случаи същите формации след съпоставка със съответните книжовни конструкции могат да бъдат схванати и като нечленувани:

Не ми ѿе сѣщѹий та́те.

Най-многобройни в говора са случаите, в които прилагателните получават при членуване обичайната за диалекта членна морфема -ѹѣ, -ѹѣ, което е доказателство, че формите на -ий са загубили значението си на детерминираност:

На брѣнка́лоту са брѣнка ('влачи') ма́гѣннийѣпамѹк. Червѣнийѣлу́к ста̀ва скадо́ни.

По-важно е обаче, че в този говор сложните прилагателни форми на -ий, най-често от тесен лексикален кръг, влизат в устойчиви словосъчетания със съществителни имена и заедно с тях изразяват установено постоянно качество на

дадената реалия. Като цяло така създадената атрибутивна синтагма изпълнява конкретна номинативна функция и дори се терминологизира. Преди да бъде загубена, морфологичната определеност се трансформира в особена вид семантична определеност:

великий четвъртак, великий четвъртук 'четвъртъкът от великденската седмица': *Срещу великий четвъртък мъртвите имат рѣспус и са при нас.*

светий дѹх 'понеделникът от Русалската седмица'. *Гул'ам збѡр стѡваше на светий дѹх.*

чѣрний в'агър 'западен вятър'; чѣрний п'ѣтук 'петъкът от Тодоровата седмица – най-лошият ден през годината'; калпазанский кл'уч 'мързелив ключ, висящ над леглото; 'кѣшний чув'ѣк 'кѣшовник'

Особено интересен е примерът *Първий великий четвъртук т'а ѡдеше да берѣ тревѣ*, в който ясно личи изгубеното значение за морфологична определеност на формата *великий*.

Към тези разсъждения могат да бъдат отнесени и примерите от посоченото по-горе изследване на Л. Милетич, повечето от които се схващат именно като такива устойчиви атрибутивни словосъчетания: *свинский кебан, чесний кръс, царский сѣн*. Такива примери се откриват и в цитираното проучване на М. Сл. Младенов, който изрично отбелязва, че в контекста те се схващат също като нечленувани: *бѣдний вѣчер, старий бѡн*.

В архаичния говор на сѣртското с. Кривня могат да се проследят отделни етапи от развоя на сложните прилагателни имена от мъжки род. Макар и по-рядко срещащо се днес, тяхното значение на членувани форми е все още живо. Успоредно с тях и в много по-голяма степен се употребяват и прилагателни имена, които получават обичайния за говора морфологичен белег за определеност – членна морфема.

От диахронна гледна точка случаите, които дефинирахме като проява на особена вид семантична определеност, достигаща до терминологизация (*великий четвъртук, чѣрний пѣтук*), можем да определим като междинен етап по пътя на постепенното загубване на значението за морфологична определеност, което сложните прилагателни имена са притежавали в старобългарския език.

БЕЛЕЖКИ

¹ St. Ivšić. Slavenska porođena gramatika. Zagreb, 1970, s. 231–232; V. Vondrák. Altkirchenslavische Gramatik. Berlin, 1912, 477.

² J. Kurz. K otázce doby vzniku slovanské jazykovědy. Praha, 1958, 211–219.

³ J. Los. Gramatyka starosłowianska. Lwów—Warszawa—Kraków, 1922, 97; A. Vaillant. Manuel du vieux slave. I. Grammaire. Paris, 1948, p. 166. По-подробно за различните теории, свързани със сложното склонение на прилагателните, вж. в *Граматика на старобългарския език*. С., 1991, с. 203–206.

⁴ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 175–176.

⁵ Л. Милетич. Източнобългарските говори. С., 1989, с. 40, 87.

⁶ М. Сл. Младенов. Членувани прилагателни форми на *-ий* в североизточните говори. — Бълг. език, 1963, № 4–5.

⁷ Пак там, с. 404.

⁸ Вж. напр. **В. Попова**. Из историята на една членна форма в книжовния български език. Известия на Инст. за бълг. език, кн. VIII, 1962.

⁹ **Ив. Кочев**. Гребенският говор в Силистренско. — В: Трудове по българска диалектология, кн. 5. С., 1969, с. 56—57.

¹⁰ Пак там, с. 56.

¹¹ Пак там, с. 57.